

spækkogning, alt for en væsentlig del udviklet af baskerne, der får et særligt afsnit. Fangstområderne beskrives, herunder også Labrador og Jan Mayen, ligeledes skibene til transport af mandskab, redskaber og fangstudbyttet, hvalolie i tønder samt barder.

Hvalfangsten ved Svalbard blev indledt i begyndelsen af 1600-årene, og Danmark kom selv med fra 1617, efter at englændere og hollændere da allerede i årevis havde kæmpet om fangstpladser og udbytte, for den danske konge med et diplomatisk intermezzo med England i 1615 i håndhævelsen af suveræniteten over de arktiske områder. Trods gode resultater trak Christian 4. sig allerede i 1622 ud af foretagendet, idet han ønskede at anvende ressourcerne på andre områder inden for handel og søfart. Aktiviteten fortsattes af købmanden og rederen Johan Braem, hvis problemer med konkurrerende og til tider krigerske nederlandske og franske hvalfængere og med Christian 4.s skiftende udenrigspolitik gennemgås nøje. Johan Braems virksomhed følges i bogen frem til hans død i 1646, og derefter kan konstateres, at den danske aktivitet med hvalfangst fra faste landstationer sluttede omkring 1660. Omkring samme tidspunkt ophørte også den øvrige landbaserede hvalfangst, og bogen giver herefter blot et kort resumé af hvalfangsten frem til 1700-årene, idet den pelagiske hvalfangst, havfangsten, ligger uden for bogens rammer.

Palle Uhd Jepsen har ikke benyttet utrykte kilder, men bygger på en ganske omfattende litteratur og på egne iagttagelser i områderne. Bogen er præget af et tiltalende økologisk syn, den er velskrevet og sine steder ganske spændende, og forfatteren kan berette selvoplevet fra ophold i det arktiske område med arkæologiske ekspeditioner og udgravninger af hvalfangernes landstationer. Billedstoffet er stort, ofte smukt og

instruktivt, med gamle stik og moderne fotos af landskaber og arkæologiske fund af produktionsanlæg og hvalfangstgrave fra 1600-årenes hvalfangst.

Ole Degn

Ebba Waaben: *Christian 4.s salpeterværker*. Udgivet af Kirsten-Elizabeth Høgsbro og Knud Waaben. Studier og kilder, bd. 8. (Rigsarkivet/ G.E.C. Gad, 1995). 228 s., 190 kr.

I mange år arbejdede Ebba Waaben med en skildring af en væsentlig baggrund for Christian 4.s magtpolitik: produktion af salpeter til brug for krudtfremstilling. Ved sin død i 1992 efterlod hun sig et næsten færdigt manuskript til en bog om emnet, og det foreligger nu i bogform bearbejdet ved udgiverne på fornem vis. En hidtil næsten helt upåagtet side af Christian 4.-tidens historie foreligger hermed belyst i detaljer.

I et indledende kapitel fortælles om salpetersydning i Danmark 1560-1660, en aktivitet, der for den ikke-orienterede forekommer gådefuld, men gennem teksten bliver gjort forståelig. Der redegøres for krudt og tøjhuse og producenterne, beskikkede og frie salpetersydere, og for salpeterværkerne i almindelighed, bygninger og redskaber og tilførsler af brænde og salpeterjord. Med rette fremhæves opførelsen af et salpeterværk som en stor begivenhed på en egn, for der var tale om store anlæg, med salpeterlader af en længde på op til 60 fag eller omkring 70 m, og endda ses ikke-realiserede projekter på 100 fag eller noget over 100 m. Til værket hørte yderligere et sydehus og en bolig for salpetersyderen. Endelig gives i indledningskapitlet en redegørelse for det benyttede kildemateriale, de lange, for størstedelen publicerede rækker af Danske Kancellis brevbøger med kopier af bestillingsbreve for salpetersydere og andre breve og de lange rækker af lens-

regnskaber. Dette omfattende, majsommeligt gennemgåede materiale har Ebba Vaaben så suppleret med rentemesterregnskaberne, Øresundstoldregnskaberne og de få tilfældigt bevarede Tøjhusregnskaber.

Bogens følgende fire hovedafsnit rummer detaljerede redegørelser for de enkelte værker, behandlet len for len i de fire hovedområder Sjælland, de øvrige øer, Jylland samt landskaberne øst for Øresund og Norge. I alt blev der fra starten med de faste salpeterværker i 1615 tale om mere end en snes projekter, hvoraf 16 bliver behandlet nærmere, heraf et ikke-gennemført. Af værkerne, de fleste realiseret i årene 1615-20, lå seks på Sjælland, ét på Fyn, seks i Jylland, et på Bornholm og to i Skåne. Man kan her nøje følge de enkelte værkers forhistorie, bygninger og drift, og det oplyses, hvorvidt værkernes beliggenhed kendes nu. I betydeligt omfang angives mål for de bearbejdede jordmængder og den producerede salpeter, og i det afsluttende kapitel opgøres tallene for de 12 af værkerne i perioden 1615-ca. 1645 til i alt 600.000 td. jord og næsten 2.000 centner salpeter.

I tre nyttige tillæg finder man en liste over salpetersydere med kongelig beskikkelse, redegørelse for et forsøg på Landbohøjskolens agrikulturkemiske laboratorium med salpeterudvinding af jord, udført 1971 på foranledning af Ebba Vaaben, samt en bibliografi over bøger fra 1500-1700-årene om salpeter og krudt. Et person-, stednavne- og sagregister afslutter bogen.

Ole Degn

Karl-Erik Frandsen: *Okser på vandring. Produktion og eksport af stude fra Danmark i midten af 1600-tallet.* (Skippershoved, 1994). 155 s.

I århundreder var okser sammen med korn Danmarks vigtigste eksportartikel.

Mange forskere har i det seneste århundrede beskæftiget sig med okseeksporten, ud fra enkelte regnskaber eller på grundlag af lovgivningen og breve og beretninger. Med Karl-Erik Frandsens bog foreligger for perioden omkring 1650 en samlet fremstilling af denne væsentlige side af dansk økonomi.

På europæisk baggrund placerer bogen okseeksporten fra det Danmark, der sammen med Polen, Ungarn og Ukraine stod i periferien i forhold til aftagerområderne Vesttyskland, Østrig og Italien. Efter en redegørelse for udviklingen siden middelalderen af studehandelen i Europa følger en skildring af udviklingen i produktion af og handel med okser i Danmark og Hertugdømmerne i perioden 1500-1660, herunder produktionsforholdene og den komplicerede lovgivning, der siden 1524 i det væsentlige forbeholdt opstaldning og dermed produktion af okser for den privilegerede adel og for kronen. Efter en vækst i okseeksporten i 1500-årene ses omkring 1615 et højdepunkt, hvorefter tallene gradvist faldt, dog med mange svingninger.

I et følgende kapitel skildres mere detaljeret produktionen af okser på danske hovedgårde, med udgangspunkt i tre konkrete godser, Vallø, Skinnerup (det senere Ulriksholm) og Gjesingholm (det senere Løvenholm). På grundlag af bevarede toldregnskaber analyseres derefter produktionen af okser udført over Assens, der var et af de få tilladte udførselssteder; toldregnskaberne herfra tillader en minutøs kortlægning af adelige hovedgårde og kongelige lenslotte som produktionssteder, og tilsvarende skildres i et kapitel handelen med stude, der udførtes over Assens. På samme måde redegøres i et kapitel for eksporten over Ribe. Som helhed dominerede i eksporten over Assens købmænd fra Assens og Odense samt især tyske købmænd fra Bremen, hvorimod